

“NİCAT” VƏ “SƏADƏT” XEYRİYYƏ CƏMIYYƏTLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TƏHSİL TARIXİNDƏ YERİ

İradə TAĞIYEVA,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,

iradatagiyeva@ait.edu.az

AÇAR SÖZLƏR: *arxiv sənədləri, xeyriyyə cəmiyyətləri, üsuli-cədid, “Nicat”, axşam və Cümə kursları, “Səadət”, təhsil, “Səadət” mədrəsəsi, “İttihad məktəbi”, “İttifaq” məktəbi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *архивные документы, благотворительные общества, усули-джадид, “Ниджат”, вечерние и Пятничные курсы, “Саадат”, образование, медресе “Саадат”, школа “Иттихад”, школа “Иттифаг”.*

KEY WORDS: *archive documents, charitable societies, usuli-jadid, “Nijat”, evening and Friday courses, “Saadat”, education, madrasah “Saadat”, school of “Ittihad”, school of “Ittifag”.*

Giriş

Xeyriyyə cəmiyyətlərinin tarixindən bəhs edərkən əvvəlcə onların yaranmasına təsir göstərən cədidçilik hərəkatına toxunmaq olduqca əhəmiyyətlidir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Rusiyada yayılmağa başlayan cədid hərəkatı 1905-ci il inqilabından, xüsusilə də 17 oktyabr manifestindən sonra daha aktiv şəkildə tarix səhnəsinə çıxmışdır. Bu aktivlik özünü ilk mərhələdə üsuli-cədid məktəblərinin açılması, klassik məktəb və mədrəsələrin bir qisminin üsuli-cədidə görə yenidən formalaşdırılması şəklində büruzə vermişdir. İkinci mərhələdə isə təxminən inqilabdan sonrakı dövrdə cədidçilik maarif hərəkatı olmaqla yanaşı, Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdəki problemlərinə yön verən bir hərəkata çevrilmişdir. Bu prosesdə müsəlmanların müxtəlif problemlərinin həlli istiqamətində çalışmalara başlanılmış və ilki 1905-ci ildə keçirilən Rusiya müsəlmanları qurultayları təşkil olunmuşdur. Bu qurultaylarda müsəlmanların əsasən siyasi və sosial məsələləri, din və təhsil sahələrindəki problemləri prioritet mövzular idi. Din haqqında aparılan müzakirələrdə millətlərarası, dinlərarası və məzhəblərarası tolerantlığa diqqət yetirilmiş, müsəlman dini qurumları ilə bağlı məsələlər gündəmə gətirilmişdir. Təhsil mövzusunda isə üsuli-cədid məktəblərinin, yeni metodlu məktəb və mədrəsələrin, o cümlədən yeni metoddan xəbərdar ixtisaslı kadrların sayını artırmaq hədəf olaraq qəbul edilmişdir. Lakin təhsil müəssisələrinin sayının artması bölgələrdə milli təhsilin inkişafı üçün maddi qaynağa ehtiyacın artması mənasına gəlirdi. Buna görə də, qurultayın qərarına əsasən bütün müsəlman bölgələrində təhsil üçün lazımi maliyyə

tələblərini qarşılayacaq xeyriyyə cəmiyyətlərinin açılması müəyyənəşdirilmişdi.

Spesifik olaraq Azərbaycanda da eyni proseslərin davam etdiyini tarixi mənbələrdən görmək mümkündür. Xeyriyyə cəmiyyətlərinin qurulması mərhələsinə baxsaq, hələ qurultaydan əvvəlki dövrdə Həsən bəy Zərdabinin xeyriyyə qurumu yoxsul uşaqların təhsilinə yardım edirdi. Maliyyə problemlərinə bağlı olaraq uzun müddət fəaliyyətini davam etdirə bilməsə də, bu qurum milli tarixdə ilk xeyriyyə quruluşu xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Rusiya müsəlmanları qurultaylarının qərarları istiqamətində isə 1905-1906-cı illərdə yaradılmış “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səadət”, “Səfa” kimi xeyriyyə cəmiyyətləri müasir dövrümüzə də nümunə təşkil edəcək böyük təhsil fəaliyyətləri ilə çıxış etmişlər. Araşdırmanın mövzusunə uyğun olaraq məqaləmizdə yalnız “Nicat” və “Səadət” cəmiyyətlərinin milli maarifin inkişafındakı roluna toxunacağıq.

“Nicat” xeyriyyə cəmiyyəti

AXC dövründə “Nəşri-maarif” ilə əməkdaşlıq edən və onunla eyni ildə təsis edilmiş məşhur qurumlardan biri “Nicat” xeyriyyə cəmiyyəti idi. 1906-cı ildə nizamnaməsi qəbul olunan cəmiyyətin məqsədi müsəlmanlar arasında təhsili yaymaq, ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində təhsil alan müsəlman tələbələrə, ana dili və ədəbiyyatın inkişafına maddi-mənəvi dəstək göstərmək şəklində müəyyənəşdirilmişdi. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün qurum mövcud məktəblərə köməklik göstərməyi, yeni məktəblərin açılmasında başqa qurumlarla əməkdaşlıq etməyi, ya da öz hesabına açdığı məktəblərdə yataqxanalar, professional kurslar və xalq kitabxanaları açmağı, kitab, dərslik, broşürə, qəzet və jurnallar çap etdirməyi, məktəblərə təcrübəli müəllimlər tapmağı, pedaqoji kurslar və müəllim qurultaylarını təşkil etməyi, mövcud məktəblərdə və ya cəmiyyətin açdığı özəl məktəblərdə təcrübəli müəllimlər vasitəsilə milli müəllimlər yetişdirməyi, müsəlman şairlərin və yazıçıların bioqrafiyasını, əsərlərini nəşr etməyi, müsəlman şəhərlərində cəmiyyətin şöbələrini açmağı və s. planlaşdırmış və müəyyən ölçüdə müvəffəqiyyət qazanmışdır [1]. “Nicat” və “Nəşri-maarif” xeyriyyə cəmiyyətlərinin nizamnamələri qarşılaşdırıldığında böyük ölçüdə bənzərliyin olduğunu görmək mümkündür. Bu da hər iki cəmiyyətin hədəf və məqsədlərinin eyni olduğunun, ümumilikdə formal və qeyri-formal təhsil sahələrində modern tələblərə uyğun inkişafı təmin etmənin ən əsas istiqamət olduğunun göstəricisidir.

“Nicat” cəmiyyəti 1906-1910-cu illərdə Bakı, Gəncə, Şamaxı, Ağdaş, Nuxa¹, Lənkəran şəhərlərində ibtidai məktəblər açmışdır. 1916-cı ildə ibtidai məktəblərin sayı 30-a çatmışdır. Polkovnik Pastuxovun 1911-ci il hesabatına görə, “Nicat”ın Şamaxı, Ağdaş və Göyçay məktəblərində cəmiyyətin şöbəsi kimi məktəb komitəsi mövcud olmuş, həmin məktəblərə müəllim və ya başqa vəzifə sahibləri bu komitə tərəfindən seçilərək “Nicat”ın idarə heyətinin təsdiqinə təqdim edilmişdir. Maddi imkanlara görə 4, 6 və 8 illik məktəblər qurulmuş və lazım

1 Ağdaşda oğlan və qız olmaqla iki məktəb fəaliyyət göstərirdi, qız məktəbi “Əhmədiyyə” adlanırdı. Bu məktəblər həm cəmiyyətin, həm də xüsusi ianələrin hesabına mövcudluğunu davam etdirirdi. Məktəbin müdiri türk vətəndaşı idi (Ahmet Nuri Adem), müəllimləri isə Ağdaş, İrəvan və Qazaxdan gəlmişdi. Qız məktəbinin müəllimləri isə Tiflisdən dəvət olunmuşdu. Nuxada ikisi şəhərdə, ikisi kənddə olmaqla dörd məktəb mövcud idi. Şəhərdəki məktəblərdən biri sünni, digəri şiə məzhəb mənsublarına məxsus idi (ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 47, s.33).

olduğunda cəmiyyət tərəfindən müəyyən məbləğdə yardımlar edilmişdir.

Dövlət məktəbləri ilə cəmiyyətin üsuli-cədid məktəbləri arasındakı fərqi Pastuxov belə açıqlamışdır: *“Bu məktəblərdə tədris türkçə və ərəbcədir. Rusca yalnız üçüncü, ya da dördüncü siniflərdə hər gün bir saat öyrədilir. Bütün dərslər türkçə keçilir. Ərəbcə qrammatika və Quran dərsləri ərəbcə keçilir. İslam tarixi və Türkiyə tarixi, coğrafiya və digər elmlər də türkçə tədris edilir. Bu məktəblərin bəzilərində gimnastika da öyrədilir. Demək olar ki, bütün dərs kitabları Türkiyədən gətirilmişdir. Müəllimlərə gəlincə, əhali hər zaman onları türklərdən seçməyə çalışır, olmadığında isə Türkiyədə təhsil almış kəslərdən seçilirdi. Türk müəllimlər isə həmişə məktəb müdiri ya da məktəb komitəsi başçısı təyin edilirdi...”*

Müsəlman cəmiyyətinin türk müəllimlərə qarşı böyük hörmətinin olduğu, xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən təşkil edilən məclislərdə həmin müəllimlərlə görüşdüyü və ictimaiyyətin maraqlandığı sualları cavablandırdığı Pastuxovun hesabatında əksini tapmış və ümumən üsuli-cədid məktəblərinin məqsədi vurğulanmışdır: *“Üsuli-cədid məktəblərinin məqsədi Qafqaz müsəlmanlarının türklərlə ortaq dilə sahib olmaları, onların adət və ənənələrini bilmələri, ruslaşmadan qaçmaları və bədənən və ruhən türk olmaları idi... Bütün bu məktəblər nə tədris popeçiteli, nə də idarə tərəfindən nəzarət altında deyil...”* [2]

“Nəşri-maarif” hesabatlarında olduğu kimi, burada da “Nicat”ın nəzarət altında saxlanması, rus qanunları xaricinə çıxılmaması xüsusilə qeyd olunurdu. Rus məmurları xeyriyyə cəmiyyətləri və məktəbləri mövzusunda olduqca diqqətli və detallı yanaşsalar da, müsəlmanlar Bakı şəhər duması, dövlət məktəbləri müdirliyi, bələdiyyələr ilə əməkdaşlıqdan çəkinməmiş və bu əlaqələri ilə məqsədlərinin millətin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsindən başqa bir şey olmadığını göstərmişdir.

Türkiyədən dəvət edilən müəllimlər və gətirilən dərsliklərə gəlincə, bu, qısa müddət ərzində çox sayda milli məktəblərin açılması nəticəsində yaranan müəllim və dərslik ehtiyacına bağlı olaraq ortaya çıxmışdır. Azərbaycandakı məktəb və mədrəsələrdə şəriət, din tarixi və İslam tarixi dərslərini tədris edəcək təcrübəli müəllimlərin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, fənn dərsləri üçün nə ixtisaslı kadr, nə də dərsliklər vardı. Mədrəsələrdə istifadə edilən elmi kitablar dövrün tələblərinə cavab vermir, yeni dərsliklərin yazılması üçün isə vaxt lazım idi. Belə bir şəraitdə coğrafi baxımdan daha yaxın və ən əsası, məktəb strukturu baxımından daha modern türk dərslikləri vasitəsilə bu problemin həllinə çalışılmışdır. Təhsilin tamamilə milliləşdirildiyi, eyni zamanda orta və ali təhsil müəssisələrinin açıldığı AXC dövründə də eyni problemlərlə qarşılanmış və vəziyyətdən çıxış yolu olaraq Türkiyədən müəllim heyətinin dəvət edilməsi uyğun görülmüşdür.

“Nicat”ın maarif fəaliyyətlərinə gəlincə, xalq kitabxanalarında oxucuların sayı sürətlə artır və burada gigiyena, yoluxucu xəstəliklər, xüsusilə vəba haqqında seminarlar verilirdi. Bununla yanaşı, cəmiyyət bəzi məktəblərin nəzdində böyüklər üçün Cümə və axşam kursları da təşkil etmişdir [3]. Cəmiyyətin axşam kursları ilə bağlı hesabatına əsasən, 1909-1910-cu illərin oktyabr-aprel aylarında hər gün iki saat verilən dərslərə 240 nəfər qatılmışdır; siniflər isə savadsız, az savadlı və savadlı olmaqla üç qrupa bölünmüşdür. 1910-1911-ci tədris ilində

isə yaşları 20-50 arasında dəyişən 115 tələbədən ibarət kursda tacirlər, sənətkarlar, çəkməçilər üstünlük təşkil etmişdir.

1911-ci ildə şəhər məktəbindəki axşam kursunu ziyarət edən dövlət məktəbləri II bölgə müfəttişi Qənizadə, tələbələr arasında fəhlələrin, əsnafın, mollaların da olduğunu ifadə etmişdir. O, kursda təhsil alanların əsas məqsədinin gündəlik ehtiyaca çevrilən rusca qrammatika və danışıq olduğunu vurğulamış, əhalinin marağını və kursların fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir: *“...Bu baxımdan kurslar dinləyicilərin tələblərini qarşılamaqdadır. Daha keçən il “Nicat”ın kurslarını bir neçə dəfə ziyarət etmişdim və hər dəfəsində aydınlanma üçün yanıb tutuşan yüzlərlə gənc və yaşlının dərslərə həvəslə qatılımları kimi xoş bir gerçəyin şahidi olmuş və əxlaqi məmnuniyyət qazanmışdım...”*

Kursların tədris planına gəlincə, burada rusca (həftədə 6 saat), türkcə (3 saat) və riyaziyyat (3 saat) dərsləri keçilirdi. Bununla yanaşı, təbiətşünaslıq, gigiyena, tarix və fizika mövzularına da yer verilirdi. Mahmudbəyovun “Əlifba”, “Yeni məktəb” və rus-müsəlman məktəbi müəllimlərinin hazırladığı “İkinci il” kitabları ana dili dərsləkləri olaraq istifadə edilirdi. Kursların müəllim heyəti adətən rus-müsəlman məktəblərindən və şəhər məktəblərindən dəvət edilir, kurslar da bu məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərirdi [4].

Cəmiyyət milli maarifin inkişafı, təhsil problemlərinin müzakirəsi və həlli üçün layihələrin hazırlanması məqsədilə müəllimlər qurultayı təşkil edirdi. Arxiv sənədinə görə, 1916-cı ildə baş tutan Bakı Müsəlman Müəllimləri Qurultayında ibtidai, orta və ali təhsildə din tədrisi, müsəlman uşaqların məktəbəqədər təhsili (uşaq bağçalarının açılması, qarışıq təhsilin təşkili), müsəlmanların tələbləri istiqamətində dövlət məktəblərinin, ana dili və din təhsili proqramının yenidən formalaşdırılması, peşə məktəblərinin açılması, müsəlman qızların təhsili (ibtidai və peşə məktəbləri, müəllim seminariyalarının açılması), şagirdlərin bədən tərbiyəsi (gimnastika, oyunlar, idman, gəzinti, məktəbdə səhər yeməyi və s.), məktəb xaricində təhsil (kitabxanalar, muzeylər, Cümə və axşam kursları və s.), müəllim seminariyaları, dərsləklər və s. kimi mövzular müzakirə olunmuşdur [5].

“Nicat” milli kadrların hazırlanması istiqamətində də səy göstərmiş və 1909-cu ildə məsələ ilə əlaqədar Bakı şəhər merinə müraciət etmişdir. Müraciətdə Qori seminariyasının türk dili şöbəsinin Tiflisdən Bakıya köçürülməsi və müstəqil seminariya kimi fəaliyyət göstərməsi məsələsi göstərilmişdir. Cəmiyyət Azərbaycanda digər şəhərlərin əhalisinin də seminariya tələbinin olmasına baxmayaraq, məhz Bakının mərkəz seçilməsini bu meyarlarla əlaqələndirmişdir: Bakı müsəlman əhalinin sayına görə ən əhəmiyyətli şəhərdir; burada kadr ehtiyacının olduğu çox sayda rus-müsəlman məktəbləri mövcuddur; bu məktəblərlə yanaşı, məscid məktəbləri də fəaliyyətini davam etdirir; “Nəşri-maarif”, “Səadət” və “Nicat” xeyriyyə cəmiyyətləri yeni məktəblər açır və beləliklə, kadr ehtiyacı hər il artır. Seminariyaların adətən mərkəzi şəhərlərdə açıldığını nəzərə çatdıran cəmiyyət Şərqi Qafqaz və Dağıstanın mərkəzi şəhərinin Bakı olduğunu ifadə etmişdir. Uzun müddət aparılan yazışmalara baxmayaraq, rəhbərlik şöbənin yerində hər hansı bir dəyişiklik etməmiş, yalnız burada türkcə dərslərin sayını artırmaqla kifayətlənmişdir [6]. Hökumət seminariya, institut kimi qurumların müsəlman

şəhərlərində açılmasına razı olmasa da, hər bir sahədə inkişafın baş verməsi, ictimai oyanış, bu istiqamətdə kütləvi tələblər qarşısında müqavimətini itirmiş və 1914-cü ildən etibarən bir neçə şəhərdə seminariyalar açılmışdır.

“Nicat” cəmiyyəti təhsillə yanaşı, incəsənət sahəsində də müəyyən işlərə imza atmışdır. Cəmiyyətin nəzdində qurulan teatrda əsasən milli əsərlər səhnələşdirilir, yığılan pullar şagird və tələbələrə paylanılırdı. Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə “Leyli və Məcnun” operası ilk dəfə 1908-ci ildə nümayiş etdirilmişdir. “Nicat”ın incəsənət sahəsindəki fəaliyyətləri teatr ilə məhdudlaşmamış, bəzi incəsənət xadimlərinə Rusiya və xaricdə təhsil almaları üçün maddi dəstək də vermişdir [3].

“Səadət” xeyriyyə cəmiyyəti

Qeyd olunan cəmiyyətlər arasında “Səadət” xeyriyyə cəmiyyəti əsasən orta təhsil sahəsindəki fəaliyyətləri ilə məşhur idi. Bakı müsəlman ruhani cəmiyyəti olan “Səadət”in 7 iyun 1907-ci ildə nizamnaməsi qəbul edilmişdi. Məqsədi Bakıdakı klassik məktəb və mədrəsələri islah etmək, dövrün tələblərinə uyğun cədid üsullu mədrəsələr, müəllim institutları və digər orta və ali təhsil müəssisələri açmaq idi. Bu məqsədlərə çatmaq üçün cəmiyyət xalq kitabxanaları açmağı, şagirdlərin, tələbələrin mütaliəsi üçün kitablar, dərsliklər, sorğu kitabçaları nəşr etdirməyi, ali dini məktəblər və mədrəsələr üçün təcrübəli müəllimlər tapmağı, pedaqoji kurslar və müəllimlər qurultayını təşkil etməyi, klassik məktəblərin uğurlu məzunlarını Rusiyanın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərməyi, axşam kursları təşkil etməyi, yeni məktəb və mədrəsələrdə tələbə yataqxanaları açmağı və s. hədəflərinə daxil olmuşdu [7].

1907-ci ildə cəmiyyətin Bakıda açdığı “Səadət” mədrəsəsi adlı orta təhsil müəssisəsi xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdı. İlk və orta siniflərdə şagirdlərə orta səviyyədə ümumi təhsil, böyük siniflərdə isə din xadimi yetişdirmək məqsədilə din təhsili verilməsi mədrəsənin təməl hədəfləri olaraq müəyyən edilmişdi. Hazırlıq sinfinə bir qayda olaraq, tamamilə təhsil almamış uşaqlar qəbul olunur və burada ərəbcə-farsca əlavə edilməklə, rus-müsəlman məktəblərinin proqramına uyğun dərslər tədris edilirdi [8].

Mədrəsənin tədris planına elmihal, şəriət, Qurani-Kərim, fiqh, əqaid, İslam tarixi, türkcə, farsca, ərəbcə, rusca, almanca, hesab, coğrafiya, təbiət tarixi kimi dərslər daxil idi. Mədrəsənin ruhani seminariyanın proqramına uyğun hazırlanmış əvvəlki tədris planında kəlam, fransızca, üsuli-dəftəri (mühasiblik), hikməti-təbiyyə (fizika), kimya, əsasi-hifzis-sıhha (gigiyena), elmi-heyət (kosmoqrafiya), qavanini-hökumət (siyasət) dərslərə də yer verilmişdi [9]. “Səadət” mədrəsəsi dil və elmlərlə zəngin, eyni zamanda, gimnaziya və real məktəblərin proqramına bənzər şəkildə hazırlanan tədris planı və ödənişsiz təhsil verməsi səbəbilə müsəlman məktəbləri arasında dövrün tələblərini qarşılayan bir qurum olaraq milli maarif tarixində əhəmiyyətli yerə sahibdir.

Bakı qazısının 1918-ci il hesabatına görə, mədrəsədə 1913-cü ilə qədər Əli Bəy Hüseynzadənin tədris proqramı, 1913-1915-ci illərdə başqa bir proqram, 1915-1918-ci illərdə ruhani seminariyanın, 1918-ci ildən etibarən yenə Hüseynzadənin proqramı əsasında təhsil verilmişdir. 1918-ci ildə mədrəsədə üç şöbə və bir sinif mövcud olub, dörd müəllim təlim-

tərbiyə fəaliyyətini davam etdirirdi. Müəllimlərin maaşı Bakı dumasının qərarı ilə tədris olunan dərslərə görə müəyyən edilirdi. Lakin qazı son vaxtlarda müəllimlərin maaş ala bilmədikləri üçün başqa dövlət məktəblərində də işləmək məcburiyyətində qaldığını bildirmişdir. Məsələn, mədrəsə müdiri II gimnaziyada, müəllimlərdən molla Mirzə Ağa II real məktəbdə şəriət dərsləri verirdi. Qazı müəllimlərin bu cür məktəblərdə yaxşı maaş qarşılığında işlədiyinə baxmayaraq, mədrəsəni tərk etmədiklərini də dilə gətirmişdir. Hesabata görə, bu dövrdə məktəbdə cəmi 115 şagird olub, hamısı ödənişsiz təhsil alırdı.

Mədrəsənin gəlirlərini hər il ruhanilərdən, Peyğəmbərin mövludundan və başqa yardımlardan yığılan ianələr təşkil edirdi. Mədrəsə 1913-cü ilə qədər Bakı şəhər idarəsinə, 1918-ci ilə qədər Maarif Nazirliyinə, bu dövrdən sonra isə Cümhuriyyətin Məşixət idarəsinə tabe edilmişdir. Mədrəsənin mövcud vəziyyətini və problemlərini açıqlayan qazı onun inkişafı üçün AXC hökumətinə belə bir müraciət etmişdir: *“İdarənin nəzarətində hal-hazırda mədrəsənin küsuratı, təcrübəli müəllimlərin olmaması, müdirin fəaliyyətsizliyi, müəllimlərə vaxtında məvacib verilməməsi (buna da səbəb idarənin pulunun olmamasıdır) və üzvlərin mədrəsə barəsində çalışmamaları, yəni ildə bir dəfə də olmuş olsa mədrəsəni təftiş edib küsuratını, maddi və mənəvi tərəfini nəzərə almamaları və dəxi bir çox səbəb olmuşdur. Lakin şagirdlərin azalmasına mədrəsənin idarəsinin mülkünü dəyişmək, müdirin fəaliyyətsizliyi mədrəsənin fəna bir halda nəzarət olması səbəb olmuşdur. Bəli, müxtəsəri-kəlam 1906-cı ildən davam edən ali bir mədrəsənin şindi payımal olmasını nəzərə alıb çalışmamız ən birinci səylərdəndir”* [10].

Qazının müraciətindən sonra 1919-cu ilin yanvarında hökumət lazımi məlumatların toplanması məqsədilə mədrəsəyə dövlət məktəbləri IV bölgə müfəttişi M.Mahmudbəyovu göndərmişdir. O, mədrəsənin quruluşu, məqsədi, strukturu, təhsil-tədris fəaliyyətini incələyərək 1918-1919-cu tədris ilində bu qurumun gəlir qaynağının tamamilə tükəndiyini vurğulamış və lazımi maliyyə hesablamalarını çıxararaq raportunda təqdim etmişdir [11]. Maarif Nazirliyinə göndərilən hesabatda bu cür ehtişanlı mədrəsənin Birinci Dünya müharibəsi illərində nüfuzunu itirdiyindən, nəzarətdən və hər cür maddi-mənəvi dəstəkdən məhrum qaldığından, “Səadət”in çətinliklərə baxmayaraq, mədrəsənin əsasını təşkil edən din təhsili proqramının qorunması tələbindən, maaş səbəbilə müəllimlərin başqa məktəblərdə işləməsinə bağlı olaraq təhsildə nizam-intizamın pozulduğundan, qurumdakı 315 şagirdi mədrəsənin hesabına oxutmağın imkansızlığından bəhs edilmişdir [12]. Yazışmalar nəticəsində Din İşləri İdarəsi Maarif Nazirliyi ilə birlikdə mədrəsənin fəaliyyətini davam etdirməsi üçün lazımi dəstəyi vermişdir.

“Səadət” cəmiyyəti Güney Azərbaycandan gəlmiş işçilərin uşaqları üçün Bakıda “İttihad” və Tiflisdə açdığı “İttifaq” adlı məktəbləri ilə də məşhurlaşmışdır. Progimnaziya modelindəki bu məktəblərin təsis edilməsində “Səadət” idarəsi iranlı tacirləri də işə cəlb etmişdi. Bu haqda əldə edilmiş sənədə görə, 1906-cı ildə Bakıda yaşayan iranlı tacirlər qubernatora məktub yazaraq, artıq rus-İran ticari əlaqələrində rus dilinin vacibliyi qənaətinə gəldiklərini, fəqət dövlət məktəblərində rus dili ilə birlikdə ərəbcə və farsca tədris edilmədiyindən “İttihad” adlı məktəbin açılmasını rica edirdilər. Maliyyə dəstəyinin müraciət edənlər tərəfindən qarşılınması şərti ilə məktəbin açılmasına icazə verilmişdir [13].

Məktəbdə 8-17 yaşlı şagirdlər təhsil alır, ərəbcə, farsca və türkcə xaricində digər proqramlarla eyni tədris planı tətbiq olunurdu. Tiflis məktəbi təhsilin ödənişli olması ilə Bakı məktəbindən fərqlənirdi, lakin müvəffəqiyyət qazanmış və ehtiyac sahibi şagirdlər (birinci il 126 şagirddən 46-sı, ikinci il 132 şagirddən 108-i, üçüncü il 300-dən 200-ü) cəmiyyətin maddi dəstəyi ilə təhsilini davam etdirirdi.

“Səadət”in xalqın maarifləndirilməsi sahəsində yürütdüyü çalışmalardan biri də Bakıda kitabxanaların açılması ilə bağlı idi. Buradakı kitabların yığılmasına dövrün maarifçiləri rəhbərlik etmiş, kitab toplama kampaniyaları təşkil edərək müxtəlif dillərdə çox sayda kitabların kitabxanalarda yer almasına töhfə vermişdir [14; 15].

Nəticə

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli maarifin inkişaf prosesi araşdırıldığında ona təsir edən başlıca faktorlar arasında üsuli-cədid hərəkatını görmək mümkündür. Hərəkatın təsirlə ana dilli, üsuli-sövtiyyə adlı yeni metodlu ibtidai və orta məktəblər açılmış və bu addım xalq tərəfindən də böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən cədidçilik maarif hərəkatı olmaqla yanaşı, müsəlmanların siyasi, sosial, iqtisadi, dini və s. problemlərinin həllində onları dəstəkləyici xüsusiyyətə də sahib olmuşdur. Bunun nəticəsində qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif vaxtlarda müsəlman qurultayları təşkil edilmişdir. Burada alınan qərarlara əsasən milli məktəblərin sayının artırılması, milli təhsili inkişaf etdirmək üçün xeyriyyə cəmiyyətlərinin qurulması, dini sahədə şiə-sünni ruhani idarələrinin birləşdirilməsi və s. kimi əhəmiyyətli məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumrusiya müsəlmanları bu qərarlar əsasında hərəkat edir, paralel olaraq Azərbaycanda da milli təhsilin inkişafı istiqamətində fəaliyyətlər davam etdirilirdi. Bu fəaliyyətlər arasında xeyriyyə cəmiyyətləri öz təhsil çalışmaları ilə xüsusilə seçilmişdir. “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səadət” və “Səfa” xeyriyyə cəmiyyətləri bu cəhətdən ön plana çıxmışdır. Spesifik olaraq “Nicat” və “Səadət” cəmiyyətlərinin fəaliyyətləri üzərində dursaq, birincisi daha çox ibtidai, ikincisi isə orta təhsil sahəsində gördüyü işlər ilə məşhurluq qazanmışdır. Ruhani cəmiyyəti olan “Səadət”in eyni adla qurduğu mədrəsə üsuli-cədid üzrə açılan ilk orta təhsil müəssisəsi olmuşdur. Dini elmlərlə yanaşı, müxtəlif dillərin və elmlərin öyrədildiyi bu qurum dövrünün tələblərinə cavab verən milli məktəb idi. Ancaq arxiv sənədlərindən məlum olduğu kimi, “Səadət” mədrəsəsi Birinci Dünya müharibəsindən sonra maliyyə problemləri ilə qarşılanmış, AXC dövründə isə onun fəaliyyəti üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. “Nicat” cəmiyyəti də daha çox üsuli-cədid üzrə açdığı ibtidai məktəbləri, rus-müsəlman və şəhər məktəblərinin nəzdində təşkil etdiyi axşam və Cümə kursları, eyni zamanda kitabxanaları ilə tanınmışdır. “Səadət”, “Nicat” və digər xeyriyyə cəmiyyətlərinin ana dildə dərsliklərin yazılması istiqamətindəki çalışmaları da dövrün mütərəqqi addımlarından olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. ADTA, Fond 311, Siyahı 1, İş 64, s. 44-44ar.
2. ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 47, s. 32-32a.
3. Savalan Fərəcov, “Nıcat” xeyriyyə cəmiyyətinin mədəni-maarif fəaliyyəti” // “Mədəniyyət”, 25 yanvar 2017, s. 15.
4. ADTA, Fond 389, Siyahı 6, İş 563, s. 4-7ar.
5. ADTA, Fond 312, Siyahı 1, İş 283, s. 3-4.
6. ADTA, Fond 389, Siyahı 6, İş 425, s. 9-22.
7. ADTA, Fond 311, Siyahı 1, İş 64, s. 76-76ar.
8. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 43-43ar.
9. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 33-40.
10. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 42-43; 24.
11. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 43-44.
12. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 60-60ar.
13. ADTA, Fond 311, Siyahı 1, İş 46, s. 1-5.
14. Məmmədli Babaşlı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış və maarifçilik hərəkatı // KÜ jurnalı, 2003, sayı 12, ss. 223-240, s. 235
15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, cild II. Bakı: “Lider” nəşriyyat, 2005, s. 336-337.

Ирада Тагиева

МЕСТО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ НИДЖАТ И СААДАТ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОБРАЗОВАНИИ

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена изучению того, как традиция благотворительности в истории Азербайджана воплощена на примере обществ Ниджат и Саадат. Исследование основано на архивном материале, который выявил подлинность предмета. В результате исследования выяснилось, что общество Ниджат вышла на первый план с начальным образованием, а общество Саадат с средним образованием. Помимо детей-мусульман, Ниджат также стремился предоставлять начальное образование детям в системе формального образования и неграмотной молодежи и престарелым в системе неформального образования. Богатство учебного плана и качество образования в Медресе Саадат было уникальным местом в нашей истории образования как наиболее поразительный результат деятельности одноименного общества. Как правило, деятельность благотворительных обществ играющих важную роль в открытии разных школ, библиотек и т. д., заслуживает всегда высокой оценки.

Irada Taghiyeva

PLACE OF NIJAT AND SAADAT CHARITABLE SOCIETIES IN AZERBAIJANI EDUCATION HISTORY

SUMMARY

This article seeks to explore through the case of Nijat and Saadat societies the tradition of philanthropy which carried people's educational purposes in the history of Azerbaijan. The research is based on archival material, which revealed the authenticity of the subject matter. As a result of the research, it was displayed that the Nijat society conducted the primary education and the Saadat the secondary education. Nijat, which took into account both young and old generation, along with Muslim children, provided children with primary education in the formal education system and the illiterate youth and the elderly (with primary education) in the informal education system. The Saadat madrasah which was notable for curriculum richness and the quality of education took a unique place in our educational history as a striking result of the activities of the same name society. Generally, the activities of charitable societies that play an important role in the opening of different schools, libraries and etc. are always appreciaed.